

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ СИСТЕМ В УМОВАХ ВИВЧЕННЯ БЛИЗЬКОСПОРІДНЕНИХ МОВ

Людмила Дідківська (Київ)

За умов набуття українською мовою державного статусу розширюються межі її функціонування. Вона поступово включається до системи славістичної освіти багатьох вищих навчальних закладів за межами України як академічна дисципліна, відкриваються кафедри або секції україністики, готуються фахівці в цій галузі.

Разом з увагою до нової незалежної держави в світі поширюється інтерес до життя в Україні, до культури українського народу, його минулщини та сьогодення, до мови його носіїв.

За умов широкого розповсюдження в системі освіти багатьох країн світу російської мови вивчення української часто відбувається на базі існуючих знань саме російської, яка використовується як мова - посередник.

Система паралельного навчання спорідненим мовам спирається на широке коло зіставних досліджень мови, що вивчається, з рідною або мовою-посередником. Саме в цій площині по-новому осмислюються роздуми видатного українського мовознавця Л. А. Булаховського щодо одночасного вивчення близькоспоріднених мов, в основу якого покладено свідоме порівняння фактів цих мов. Відстоюючи цю ідею, учений не визнавав механічного заучування мовних правил, а спирався на змістові можливості мовних одиниць, на їх функції в мовному акті, в процесі мовлення (Л. А. Булаховський. Порівняльне вивчення української та російської мов. Журнал «Шлях освіти», №11-12, 1924 р., с. 74).

Системна спорідненість української та російської мов забезпечує сприятливі умови для паралельного їх засвоєння, що виявляється на рецептивному та репродуктивному рівнях. Інтерлінгвістичний фактор подібності / спорідненості мов найбільш суттєво впливає на транспозицію і підсилюється, якщо процес навчання відбувається на тлі рідної для студентів будь-якої слов'янської мови.

Дослідження фразеологічних систем української та російської мов у культурному аспекті через контрастивний аналіз допомагає чіткіше

увияти національно-мовну своєрідність кожного етносу, певною мірою реконструювати окремі сторони духовного і матеріального життя, шляхи і фактори розвитку світоглядів носіїв цих мов.

Фразеологічні системи української та російської мов на синхронно-рівні характеризуються складним набором семантико-структурних і функціонально-стилістичних ознак, які визначаються комплексно, у взаємодії всіх компонентів. Одна і та ж реалія знаходить своєрідне відображення в кожній з мов, репрезентуючи певну систему асоціацій, притаманну кожному народові. В обох мовах існують певні групи одиниць, що оформлені за єдиними, інваріантними фразеосхемами, моделями, проте, багато з них отримує різні модифікації за умов спільної формальної організації.

Кожна мова має сталий набір асоціацій, що складають певну систему асоціативного мислення народу-носія мови. Людина вбирає в себе цю асоціативну систему мислення з дитинства, навчаючись говорити і складати слова у речення. Розрив асоціативних зв'язків можна помітити при переході на іншу мову, що характеризує білінгвів. Відбувається процес обмеження духовного потенціалу особистості й нації в цілому.

Людина орієнтується на звичні асоціації навіть вільно володіючи другою (нерідною) мовою. Тому при навчанні іншій мові необхідно наголосити на національно-культурному аспекті семантики слів і словосполучень (фразем), який можна дослідити через міжмовні порівняння асоціативних систем мов. Таке дослідження дозволяє виявити універсальні й специфічно-національні особливості, які найяскравіше представлені у системі фразеологізмів як елементів мови, що відтворюються, а не створюються у мовленні і являють собою сталу систему асоціативних зв'язків.

При контрастивному міжмовному аналізі фразеологічних систем української і російської мов привертає увагу характерний для кожної мови набір найбільш часто вживаних лексем, які, не належачи до країнознавчих одиниць, у сукупності визначають національну своєрідність не однієї фразеологічної одиниці (ФО), а цілої фразеологічної системи.

В українській і російській мовах номенклатура лексем, довкола яких зосереджене основне фразеотворення, в більшості співпадає. Можна окреслити такі групи тотожних одиниць:

1) соматичні ФО, головні компоненти яких входять до складу лексик, успадкованої зі спільнослов'янської мови - *основи (кляв'ати носом / кляв'ати носом, рука ржу м'яє / рука ржу м'яет, класти зуби на полицю / класть зуби на полку, втрачати голову / терять голову),*

2) ФО з компонентами-назвами різних явищ природи, назв рослинного і тваринного світів (*шукати втру в полі / искать ветра в поле, з'їсти собаку (на чому) / съест собаку (на чем)),*

3) ФО з компонентами-дієсловами, що позначають життєво необхідні дії, стани, процеси (*брати, давати, біти, іти* и под. / *братъ, давать, бить, идти*), (*брати волá за рóги / братъ бьжá за рогá, давати відкоша / давать отпор, ити на гачок / идти на удочку, біти себе в груди / бить себя в грудь*),

4) ФО з компонентами-назвами продуктів харчування, їжі, напоїв тощо, що загальним змістом відповідають звичаям східних слов'ян (*хліб-сіль / хлеб-соль, як сир в мáслі купáтися / как сыр в масле катáться*),

5) ФО з компонентами-назвами людей за родинними стосунками (*го́лод не тітка / голод не тетка, вікапаній бáтько / вѣлпий отѣц*),

6) ФО з компонентами-числівниками ДВА, ТРИ, СІМ (*два чóботи пáра / два сапогá пáра, гнáти в три шй / гнать в три шѣи, працювати до сьóмого пóту / работать до седьмого пóта*).

Проте існує група семантично тотожних ФО, компонентами яких виступають виключно українські чи виключно російські слова-назви землеробських культур, предметів харчування, одягу тощо. В цій групі відображені національно-специфічні уявлення, особливості асоціативних систем мислення двох народів. Ця група налічує також ряд фразеологізмів не мають семантичних відповідників у російській чи українській мовах, що можуть перекладатися лише описово. Звичайно це ФО на позначення певних національних звичаїв, відсутніх у іншій культурі.

Семантична цілісність ФО супроводжується деактуалізацією слів-компонентів, але їхнє первісне значення впливає на семантику фразеологізму. У складі багатьох ФО зберігаються слова, значення яких обумовлене національною специфікою, історією, народними звичаями, обрядами, ритуалами, традиціями.

Внутрішня форма ФО двох мов може відображати один і той же народний досвід, проте, в той же час, частина фразеологізмів, які своїм походженням завдячують старим уявленням про світ, природу, людину тощо, може не отримати в іншій мові утворення того ж походження. Так, російський фразеологізм *очертя́ голову* («бездумно, не дбаючи про наслідки»), пов'язаний з традицією окреслювати себе магічним колом для захисту від нещастя, отримує в українській мові семантичний відповідник *на відчай душі*, походження якого важко пояснити.

Багато традиційних для українського і російського народів звичаїв співпадають, проте вони не обов'язково стають основою для створення ФО. Кожен народ має свій «набір» понять і слів, які стають ключовими при фразеотворенні. В основі пари ФО може лежати один і той же образ, одна й та ж метафора, але в конкретній реалізації виявляться розбіжності, пов'язані з наданням переваги одним реаліям і відстороненням інших. Так, українському фразеологізмові *не́бо з ма́кове зѣрнят-*

ко здалося із значенням «стає надто важко, погано, страшно» відповідає російський *нёбо с овчинку показалось*.

Національно забарвлена ФО може набувати такого своєрідного змісту і такого функціонально-стильового вираження, що навіть у близькоспорідненій мові важко віднайти до неї еквівалент («Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Лексика и фразеология.» Киев, «Наукова думка», 1991, с. 292).

Ряд утворень, що включають назви частин тіла людини, носить національно-специфічний характер, обумовлений змінами образно-мотиваційної основи і структурно-семантичної моделі. Таку групу саме складають ФО зі стрижневим компонентом-назвою частини тіла: *бути сіллю в бці / быть бельмом в глазу, заплыщити бчі та вікинути / въкрасить да въбросить, ні з очей, ні з плечей / ни рожки, ни кожи*.

Частина компонентів ФО однієї мови втрачає тематичну співвіднесеність в іншій мові і будується на принципово відмінній внутрішній формі: *хоч з лиця воду пий / хоть куда, хоч би трішки / хоть бы в одном глазу, хоч верть-круть, хоч круть-верть / что в лоб, что по лбу*. Такі фразеологізми перекладаються описово; наприклад укр. *передати куті меду* із значенням «загубити почуття міри, зробити або сказати щось не до ладу» відповідає рос. *хватить через край* з іншою внутрішньою мотивацією і структурною моделлю.

Таким чином, семантично тотожні ФО можна згрупувати тематично, виділяючи при цьому спільне або інваріантне фразеологічне значення, яке в кожній конкретній реалізації може мати певні функціонально-стилістичні особливості.

Одну з таких тематичних груп семантично тотожних ФО складають фразеологізми, які репрезентують особливості національного побуту, окремі засоби виробництва, домашні й трудові обов'язки тощо:

- перший ряд ФО цієї групи об'єднується узагальнюючим поняттям *хати* як «рідного дому, господарства»: *рідна домівка / родная сень, усякій двір хазяйським оком держиться / без хозяина дом сирота, видно хати, та далёко чухрати / близько видать, да далёче мигать;*

- другий ряд ФО групується навколо слів, що позначають дії, трудові процеси: *водою бризкати (на козо) / бросать камешки в огород, годувати жоданіками / кормить завтраками, брехати - не ціпом махати / врать - не мякину жевать;*

- окремо виділяються фразеологізми із інваріантним значенням «вільний від роботи час»: *гулящим часом / в свободное время, на свободе, на досуге, гульма гуляти / гулять без меры*.

У семантично тотожних ФО виявляються семантичні нашарування, викликані особливостями зовнішності представників однієї та другої нації. В українській фразеології активним при фразеотворенні виявляється субстантив *чуб* (*чуприна*), що походить від козацького звичая

залишати на голові довгого чуба (оселедця). В російській мові таким конструкціям відповідають утворення іншої мотивації: як правило, еквівалентними виступають ФО з компонентом *волосы*, який не вказує на характер зачіски і не несе когнітивне навантаження:

*нагрѣти чуба / задать жару (пара), дать духу,
равѣти на собѣ чуба / равѣть на себѣ волосы,
попогрѣти чуба / рабѣтатъ до седьмого пота,
мѣрѣтисѣя чубами / мѣрѣтисѣя силой,
чуба нам'ѣти / намѣть бока.*

Національно-специфічні уявлення, образи фольклорного та міфологічного походження відображені в частині ФО з компонентами-назвами істот і тварин:

*хѣбрик / гусь лапчатый,
попастѣи, як мѣха в окрѣп / попастѣи, как в борц таракан,
брѣше, як рудий собака / врет, как сивый мерин,
п'ѣте колесо до вѣза / оставной козы барабанищ,
вертѣтисѣя, як мѣха в окрѣпѣ / вертѣтисѣя, как белка в колесѣ.*

Український національний колорит зберігає група ФО зі стрижневими словами-назвами розповсюджених в Україні рослин, що мають символічну семантику:

*гарбуза давати (піднести, підсунути) / отказать свѣтающемуся,
гарбуза дістати (зісти, потягти) / получить отказ от девушки,
к котѣрой свѣтаеешья,
в грѣчку плизати / изменѣть, прелюбодействовать,
Як Пилип з конопель; як дурень з конопель; віскочити з своѣх конопель
/ с бѣхты-барэхты,
втѣрти часникѣ; не їла дурна часникѣ / всѣтатъ по первое число.*

Активним при фразеотворенні виступає в українській мові символічний образ маку:

*сѣсти маком / сестъ на мель,
у голові мак цѣтѣ / молодѣ-зелено,
як коза з маку; мов Кузьма з маку; ускочити в мак / с бѣхты-барэхты,
втѣрти маку / всѣтатъ по первое число,
зацѣстѣи маком / как маков цвет,
як за грѣш маку / дешѣвле пареной репы (в Росії репа вважалась найдешевшою стравою у селянській кухні).*

В українській фразеології характерними виступають ФО зі словами-компонентами *джмель*, *в'юн*:

*в голові джмелѣ гудѣть; джмелѣв слѣхати / броситѣся в гѣлову,
звѣѣтисѣя в'юном / звѣѣтисѣя ужѣом.*

Національно-специфічні фразеологізми представлені також у групі ФО з компонентами-назвами продуктів харчування, їжі, напоїв. Кожна

з таких ФО орієнтована на прояви близьких, але не тотожних умов побуту двох народів:

укр. як варіник у м'яслі (катáється) / как сыр в м'асле (купáется),
 передáти куті м'еду / хватить чéрез край,
 пива наварити / надéлать хлопот, беды́,

рос. лáптем ши хлебáть / дírка на дírці; злидні обсіли,
 печь как блины́ / простіше простого́,
 пива не свáришь / д'ла не зробиши.

Деякі компоненти ФО - назви предметів традиційного народного побуту - утворюють специфічні для кожної мови конструкції (укр. батіг, писанка, ковчійка, глек, макітра, рушник, рядно і рос. башмак, лько):

укр: батогóм обуха не переб'єш / плéтью обуха не перешибєшь,

як дуре́нь з писанкою / как дура́к с писаной то́рбой,

на руку ковчійка / на руку,

розбіти глек / поссóриться,

голова́ як макітра / голова́ с пивної́ котел,

на рушнику́ ста́ти / поженити́ся,

мо́крим рядно́м накрі́ти / вnéзпно вб́ругать, пойма́ть на чем-то,

рос. под башмако́м бы́ть у кого-н. / під каблукóм бу́ти у когóсь,

не вся́кое лько́ в стрóку / не за вся́ку провіну́ кие́м у спину́,

лька́ не вля́жет / я́зыка́ не поверне́,

не льком и́шт / не в т'м'я́ біти́й.

Переважно зі специфічним національним забарвленням використовуються у фразеотворенні імена людей і прізвиська тварин в узагальнено-символічному значенні; багато з них пов'язуються з тими чи іншими властивостями людей:

укр. Іва́н Безри́дний, Са́хар Ме́дович, Глек Маки́трович, Миха́йло Незгада́йло,
 рос. Лиса́ Патрикее́вна, Фома́ Неве́рующі́й.

Певна частина імен закріплена за окремими ФО:

укр. Іван, Кузьма, Марко, Микита, Микола, Михайло, Пилип, Рябок, Савко,
 Сірко, Сидір,

рос. Иван, Кузьма, Мартын, Маланья, Селифан, Сенька, Сидор, Емеля.

Наприклад:

мелі́, Іва́не, до́ки вітру ста́не; говорі́в Мирóн рябо́ї кобі́ли сон / мелі́,

Еме́ля, тво́я неде́ля,

а́ні пан, а́ні Ива́н / ни в го́роде Ива́н, ни в селе́ Селифа́н,

по Са́вці сві́тка / по Сеньке ша́пка,

де Сиді́р ко́зям ро́ги пра́вить / куда́ Мака́р теля́т не гоня́л.

Особливо багато ФО з компонентами-іменами людей налічує українська фразеологія:

ні сюди́ Микі́та, ні туди́ Микі́та,

на Мико́ли та ніко́ли,

як Пили́п з конопéль,

*який Сáva, так й слава,
но́ситься, як Кáтрыя в постола́х.*

Перше, що впадає в око, коли переглядаєш цей покажчик, - функціонування імен у складі фразеологічних одиниць не у своїй звичайній ролі найменування, а в ролі загальної назви (див. про це Л. Г. Скрипник. Фразеологія української мови. К., «Наукова думка», 1973, с. 113). Особливо показовими в цьому плані є ФО, згруповані навколо імені *Іван*, яке найчастіше уособлює соціальне поняття - «проста людина, трудівник, бідняк»: *Як не буде Іváна, то не буде páна; Що вільно páнові, не вільно Іváнові; Пан з páном, а Іváн з Іváном; Не дай, бб́же, з Іváна páна.*

Ціла низка людських імен, набувши узагальненого значення, зблизилася із лексемами емоційно-оцінного характеру. Вже здавна в Україні невдах називають ХОМОЮ чи ХИМКОЮ, некультурних, «неотесаних», недоумкуваних - *Гапкою, Феською, Хіврею*, дурнів - *Стецьком*, неуважних, неспритних - *Солохою, Солоп'єм* тощо.

Атмосферою іронії чи зневаги оточені ці імена в складі деяких фразеологічних конструкцій:

допáвся як Стецько́ (Марті́н) до мі́ла;

і зза́ду зна́ть, що Хо́мою зва́ть,

Стецько́ з печі́, Стецько́ на піч (те саме, що *дурні́й з печі́, дурні́й на піч*),

дурно́го Ки́рила і Хі́мка побі́ла.

Таким чином, можна зазначити, що унікальність ряду фразеологізмів визначається не тільки характерними відмінностями у номінації, а й екстралінгвістичними факторами, насамперед відсутністю в культурі однієї з мов відповідного денотата або розбіжностями щодо частоти вживання мовної одиниці в обох мовах. Як свідчить наведений матеріал, більшість ФО мають в своєму складі діахронічні національно-культурні компоненти, які виконують певні стилістичні функції і несуть значне експресивно-емоційне і когнітивне навантаження.